

УДК 378 .183 “19”

О.М. Кін

**ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД 1900 –
1917 РР.**

У статті представлено характеристику громадської діяльності студентської молоді вищих навчальних закладів України в період 1900 – 1917 рр. Проаналізовано особливості розвитку громадського студентського руху в контексті загострення соціально-політичних суперечностей, економічної кризи, революційного піднесення в країні. Визначено основні ознаки та напрями громадської діяльності студентів вищих навчальних закладів України. Схарактеризовано академічний, політичний, національний та правовий напрями громадської студентської діяльності.

Ключові слова: *студенти, громадська діяльність, громадський рух, студентські організації, напрями громадської діяльності.*

В статье представлена характеристика общественной деятельности студенческой молодежи высших учебных заведений Украины в период 1900 – 1917 гг. Проанализированы особенности развития общественного студенческого движения в контексте обострения социально-политических противоречий, экономического кризиса, революционного подъема в стране. Определены основные признаки и направления общественной деятельности студентов высших учебных заведений Украины. Охарактеризованы академическое, политическое, национальное и правовое направления общественной студенческой деятельности.

Ключевые слова: *студенты, общественная деятельность, общественное движение, студенческие организации, направления общественной деятельности.*

The article presents the characteristics of Ukrainian universities student youth public activity in the period of 1900 – 1917 years. The features of the development of public student movement in the context of acute social and political contradictions of the economic crisis, the revolutionary upsurge in the country. The main features and trends of social activities of students of higher educational institutions of Ukraine. We characterize the academic, political, and national legal public areas of student activities.

Key words: *students, social activities, social movement, student organizations, the direction of social activities.*

Постановка проблеми. Особливої актуальності набувають питання підготовки молодого © О.М. Кін

конкурентоспроможного фахівця, ефективного лідера, вмілого організатора. Тому для вищих навчальних закладів України пріоритетними стають завдання розвитку структур студентської громадської діяльності, які нині мають особливе значення для виховання соціальної відповідальності, особистісної самоактуалізації молоді, надають широкі можливості для реалізації її професійного та творчого потенціалу.

Корисний педагогічний досвід був накопичений у період 1900 – 1917 рр., коли відбувалося інтенсивне становлення процесу громадської діяльності студентської молоді, розроблялися і перевірялися на практиці її різноманітні напрями. Ці роки відзначилися пошуками найбільш ефективних і доцільних форм об'єднання студентської молоді, тому зазначені питання і на сучасному етапі розвитку національної вищої школи не втратили своєї актуальності та потребують ретельного вивчення.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема студентської громадської діяльності вивчалася досить детально в дослідженнях історичного характеру (С. Ашевський, Р. Видрін, Г. Енгель, В. Горохов, П. Капніст, С. Мельгунов).

Окремі аспекти розглядалися у контексті діяльності молодіжних об'єднань України (І. Андрухіна, І. Головенького, В. Міяковського, В. Орлова, В. Сушка, С. Черкасової, Н. Якушко).

Певні проблеми студентської громадської діяльності було відображено в дослідженнях виховної діяльності сучасних спілок молоді (М. Баяновська, М. Окаринський, Н. Онищенко, Л. Ярова).

Однак, питання розвитку громадської діяльності студентської молоді вищих навчальних закладів України у період 1900 – 1917 рр. не були предметом спеціального вивчення.

Мета статті – проаналізувати особливості громадської діяльності студентів вищих навчальних закладів України в період 1900 – 1917 рр.

Виклад основного матеріалу. У період 1900 – 1917 рр. криза політичної системи країни, необмежене єдиновладдя царизму, поміщицьке землеволодіння, відсутність органів, які б стримували сваволю правлячих верхів, відсутність демократичних, громадських прав населення, національне гноблення загострили соціальні суперечності в країні.

Цей період в історії України характеризувався радикалізацією суспільних настроїв. На тлі загальної громадської активності та піднесення соціально-політичних процесів у суспільстві спостерігалось помітне поживлення й студентського руху, який став гармонійною складовою загального громадського руху, до якого були залучені всі прошарки населення.

На впливі політичних та суспільних процесів країни на ступінь громадської активності студентської молоді неодноразово наголошували громадські діячі, вчені, прогресивні науковці. Так, П. Виноградов зазначав: «Чи можна дивуватися тому, що молодь, яка представляє усі класи суспільства та відчуває на собі складні умови дійсності – зубожіння, розграбування, беззаконня, свавілля, продажність, молодь, до якої з кафедр та книг ведеться проповідь ідеальних прагнень, моральності, гуманності, самодіяльності, патріотизму, щоб ці люди могли залишатися байдужими» [2, с. 144].

Феномен студентства як особливого соціального явища відображено в науковій літературі, публіцистиці, мемуарних нарисах, спогадах та публікаціях періодики. У роботах дореволюційного періоду (О. Георгієвський, Р. Видрін, В. Горохов, Г. Енгель, С. Мельгунов, Б. Фромат) представлено детальну хронологію студентських виступів в контексті суспільних, політичних подій початку ХХ ст.

У дослідженнях радянських науковців (П. Гусятніков, Л. Єрман, М. Комиза, М. Матвєєв, Н. Ткаченко), присвячених проблемам студентського руху в Російській імперії, надається особлива інтерпретація історичним подіям, підкреслюється революційний характер студентських виступів, свідомо-ідеологічна позиція, зв'язок студентської молоді з пролетаріатом, керівна роль більшовицької партії.

Незважаючи на діаметрально протилежні позиції щодо ідеологічних принципів та соціальних мотивів студентського руху, автори одностайно констатують, що в 1900 – 1902 рр. відбувся вирішальний перехід студентського руху на новий етап. У цей період він пройшов певний еволюційний шлях від розрізнених виступів до потужного, масового руху, спрямованого на вирішення демократичних завдань з чітко окресленими цілями та стратегією й став помітним явищем серед загальних громадських процесів країни.

Вивчення та аналіз історико-педагогічної літератури щодо проблеми дослідження свідчать, що характер та зміст громадської діяльності студентів вищих навчальних закладів України в період 1900 – 1917 рр. формувалися під впливом таких чинників: загострення соціально-економічних суперечностей в країні, активізації суспільно-політичних процесів, поширення революційного руху. Еволюція студентського громадського руху була пов'язана з характером політики влади в галузі вищої освіти, особливістю соціально-політичних процесів у державі.

Поштовхом для піднесення студентської громадської активності стало застосування «Тимчасових правил відбування військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів, відрахованих за масові безпорядки» до студентів Київського університету в січні 1901 р. Згідно з ними 183 студенти за участь у масових мітингах віддали у солдати.

Ці правила, що були видані 1899 р., повинні були запобігти повторенню студентських масових виступів. Однак, спроба контролювати та стримувати студентську громадську активність жорсткими заходами, навпаки, спричинила посилення студентського незадоволення, наслідком чого став загальний студентський страйк, який до березня 1901 р. охопив 35 навчальних закладів країни. У січні першими виступили студенти Києва, їх підтримали студенти Петербурга, Москви, Харкова та інших міст [8, с. 50]. З огляду на хвилю студентських безпорядків, Міністерство освіти звернулося до всіх університетів із запитом про те, яких засобів слід ужити, щоб запобігти студентським виступам. Професорська рада Харківського університету у своїй відповіді наголосила: «Піввіковий досвід життя університетів з повною виразністю доводить, що всі намагання зробити зі студентів «отдельных посетителей» університету з метою усунення заколотів – даремні, оскільки розрізнена у щоденному житті молодь легко об'єднується шляхом таємних організацій для створення таких глибоко сумних явищ академічного життя, як страйки у всіх університетах імперії» [1, с. 74].

Уряд був змушений поступитися. 22 грудня 1901 р. були затверджені «Тимчасові правила організації студентських установ у вищих навчальних закладах відомства Міністерства народної

просвіти», за якими студентам під наглядом «учбового начальства» дозволялося «відкриття студентських гуртків для науково-літературних занять, гуртків для занять мистецтвами, ремеслами та різного виду фізичними вправами, а також студентських їдалень, кас (взаємодопомоги, позиково-ощадних)», створювати бібліотеки, обирати курсових старост та скликати студентські збори [3].

Зазначимо, що в загальній російській пресі того часу з'явився ряд статей, у яких безпосередньо наголошувалося на марності усіх заходів у боротьбі зі студентськими страйками та безпорядками: «Радикальні ідеї не переведуться в університетах, оскільки соціальний склад студентства не може змінитися, нема сили, що могла б зробити громадянство Росії багатим і аристократичним» [2, с. 573].

У серпні 1905 р. навчальним закладам був запропонований «Проект Статуту університетів», який містив положення щодо розширення прав університетських колегій. Зокрема, був послаблений нагляд за студентами, визнано право студентства створювати при ВНЗ культурно-освітні та наукові гуртки [11, с. 443].

В атмосфері громадського піднесення революційними подіями 1905 р. уряд вирішив надати ВНЗ автономію. 27 вересня 1905 р. було опубліковано «Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами», за якими професорам надавалося право обирати директора, його заступника і деканів, а студентам – збиратися на сходки.

Розширення прав вищих навчальних закладів посилило прагнення молоді до консолідації. Владні структури спробували взяти під контроль процес створення студентських організацій. 4 березня 1906 р. був оприлюднений «Закон про товариства та союзи». За цим законодавчим актом збори допускалися лише зі згоди губернатора, градоначальника або поліцмейстера.

11 липня 1906 р. були видані Правила, які регламентували діяльність власне студентських організацій. Статут студентської організації мав відповідати загальним правилам та затверджуватися Радою професорів означеного вищого навчального закладу [13, с. 6 – 7].

У 1907 р. (з початком доби реакції) у Російській імперії була задіяна ціла система заходів щодо ліквідації автономії вищих навчальних закладів. Уряд прийняв ряд постанов, спрямованих на

обмеження студентського самоврядування (посилення нагляду, введення у навчальних закладах інституту проректорів, регламентація діяльності студентських організацій та проведення зборів тощо). Нові «Правила про студентські організації і проведення зібрань у стінах вищих навчальних закладів» (11 червня 1907 р.) фактично ліквідували вузівську автономію. Протизаконними визнавалися студентські організації, що не мали затверджених встановленим порядком статутів. Українські студентські громади, партійні студентські фракції змогли дістати дозвіл на легальну діяльність лише як «наукові гуртки». Рішення студентських організацій, статuti яких не були затверджені Радою університету, не мали ніякої чинності.

Наступним приводом для студентських виступів стало видання Циркуляра від 16 травня 1908 р. «Про умови прийому в студенти вільних слухачів університетів та інших вищих навчальних закладів» [15] та Циркуляра від 14 липня 1908 р. «Про студентське представництво» [14]. Циркуляр про студентські організації та зібрання було спрямовано проти представництва студентських груп, навіть дозволених. На цьому ґрунті виникли масштабні студентські безпорядки, які в жовтні 1908 р. прийняли форму загально-студентського страйку. Результатом стало прийняття резолюції, яка допускала студентське представництво в обмеженій формі.

У роки Першої світової війни царська влада, користуючись умовами воєнного часу, намагалася викоринити «крамолу» у вищій школі. Демократично налаштоване студентство та прогресивна професура зазнавали репресивних утисків. Не тільки участь у студентських заворушеннях, але й будь-яка непокора адміністрації ВНЗ суворо каралися, аж до судового переслідування. Багатьох студентів не обминув царський указ від 8 жовтня 1914 р. про призов на військову службу осіб, які користувалися відстрочкою до закінчення вищого навчального закладу. Мобілізація торкнулася, передусім, активних учасників студентських заворушень.

За доцільне вважаємо виділити основні ознаки студентського громадського руху 1900 – 1917 рр. Як довело вивчення історико-педагогічної літератури, студентський громадський рух характеризувався:

– антиурядовим характером – студентські виступи були спрямовані на протидію урядової політики в галузі вищої освіти,

регулювання соціальних відносин в країні, прав та свобод громадян, національне відродження;

– організованістю, масовістю та консолідацією сил – міцніли зв'язки між студентськими нелегальними організаціями різних навчальних закладів і міст;

– урізноманітненням форм протесту – студентськими формами протесту були: бойкот лекцій реакційних викладачів, студентські виступи та безпорядки, сходки, демонстрації, страйки, організовані акції у відповідь на конкретні суспільно-політичні події в країні, знаменні дати тощо;

– демократичністю – основна маса студентства була пов'язана з так званими середніми прошарками суспільства, відображала у своїх виступах та діях боротьбу цих класів за демократичні свободи, їх соціальну природу, притаманні їм настрої та ідеали.

Зазначимо, що студентський рух мав неоднорідний характер, у його складі були представлені різні ідеологічні групи та течії. Аналіз та вивчення історико-педагогічної літератури дали змогу виділити основні складові громадського студентського руху періоду 1900 – 1917 рр.:

– напрям «академізму» – специфічна течія у студентському середовищі, прибічники якої, проголосивши гасло «університет для науки», обстоювали ідеї утворення наукових, літературних, кооперативних організацій та товариств студентів, виступали проти об'єднань студентів за політичними ознаками. «Академісти» вважали страйки шкідливими для розвитку наукової та навчальної діяльності, розробляли власні методи боротьби з ними. У вищих навчальних закладах виникли студентські організації аполітичного спрямування. Їхні члени негативно ставилися до політичної боротьби, виступали проти будь-яких об'єднань за політичними та національними ознаками, натомість обстоювали ідеї утворення кооперативних, наукових, літературних студентських організацій.

З 1908 р. за сприяння членів Державної думи (зокрема, В. Пуришкевича) у різних ВНЗ країни розпочався процес створення так званих академічних корпорацій. Зазначені об'єднання виникли в м. Києві («Партія академічного порядку студентів імператорського університету святого Володимира»),

м. Харкові («Академічна корпорація студентів Харківського університету»), м. Одесі («Академічна організація російських студентів імператорського Новоросійського університету», «Товариство сприяння академічному життю імператорського Новоросійського університету»). Хоча в статутах цих організацій зазначалося, що вони не переслідують ніяких політичних цілей, насправді часто їх основним завданням була боротьба з демократичним студентським рухом. Користуючись значною матеріальною підтримкою влади, об'єднання академістів допомагали царизму «підтримувати порядок» у вищій школі.

Статути академічних корпорацій передбачали виконання їх членами рішень загальностудентських зборів лише у тих питаннях, які не порушують нормального плину академічного життя. У кожній корпорації створювалися численні комісії, спортивні та стрілецькі товариства, драматичні, технічні, економічні, художні, шахові гуртки, бюро праці тощо. Академічні корпорації та їх структурні підрозділи намагалися об'єднати своїх членів «у товариську сім'ю», надати їм моральну та матеріальну підтримку [10, с. 10 – 11];

– напрям національного відродження – зросла чисельність українських студентських громад та земляцтв як осередків національного відродження. Національні молодіжні об'єднання прагнули до активної участі у громадському житті України, виступали за перебудову Російської держави у федеративну демократичну республіку з наданнями широких прав Україні. Їх діяльність мала переважно культурно-освітній характер: розповсюдження україномовних книжок і брошур, організація українських бібліотек-читалень, вшанування пам'яті видатних українських діячів, читання рефератів та доповідей з українознавчих питань.

Так, 16 жовтня 1905 р. студентські збори в Київському університеті ухвалили заснувати в ньому чотири кафедри «української мови, літератури, історії, етнографії і права звичаєвого, з викладами тих предметів на українській же мові» та подали про це петицію до професорської ради за підписом понад 1400 студентів [5]. Однак проти цієї ідеї виступив ректор університету М. Цитович. Аргументуючи свою відповідь, він заявив студентам, що університет є «загальнодержавною

інституцією», а тому не можна допустити у стінах університету читання лекцій іншою мовою, ніж російською [5, с. 20 – 22].

У Харківському університеті в 1907 р. було засновано університетську громаду. Почесними членами були проф. М. Сумцов, Б. Грінченко, Д. Багалій та ін. До складу громади входило 100 чоловік, вона мала статут, затверджений університетською Радою. За межі статуту «Громада» не виходила, займала позицію крайньої лояльності. Але урядові органи ставили перешкоди навіть такій діяльності. Коли члени «Громади» попросили губернатора дозволу влаштувати «українську вечірку», він відмовив, мотивуючи це тим, що «українців він не знає, а знає лише губернії, населені хохлами». Проте не заборонив улаштувати в університеті закриті для широкої публіки «вечорниці» з кобзарем, хором, солістами тощо [9].

Основною роботою «Громади» було читання рефератів, лекцій. Протягом 1907 – 1911 рр. читалися реферати за такими темами: «Українська національна проблема», «Ідейні поводири українського народу і шляхи, якими вони йшли до розв'язання цих проблем», «Економічне ґрунтування автономії України», «Національна свідомість і її еволюція», «Національна мова» [9];

– політичний напрям – чисельність масових студентських виступів зростала, вони дедалі більше набували політичного характеру.

Студенти українських ВНЗ все частіше поєднували акції з виступами робітників, переймаючи гасла і форми пролетарської боротьби. На сходках обговорювалися політичні проблеми, схвалювалися резолюції політичного характеру. Так, наприкінці 1910 р. на студентських сходках в Київському політехнічному інституті було прийнято резолюції протесту проти знущання над політичними в'язнями і застосування смертної кари [7, с. 256]. Більше поширеними формами стали демонстрації та страйки. Характерною ознакою цих виступів було те, що їх вимоги виходили за межі академічних, набирали суспільно-політичного змісту. Студентська молодь протестувала проти розстрілу робітників на ленських золотокопальнях, судового процесу над М. Бейлісом, смертного вироку севастопольським морякам тощо.

В умовах підвищення політичної активності в суспільстві змінився характер діяльності студентських організацій та

об'єднань («Рада студентських представників», «Виконавчі комісії» тощо), які виникали задля захисту інтересів студентів у стосунках з адміністрацією, вирішення корпоративних питань (вони завідували студентськими їдальнями і крамницями тощо). Одночасно в умовах наростання революції ці організації намагалися виробити єдину тактику політичного руху студентів.

З початком Першої світової війни у студентському середовищі відбулися певні зміни. Важливим засобом антивоєнної пропаганди та революційної мобілізації демократичного студентства у досліджуваній період був нелегальний листковий друк. Листівки випускалися з приводу найбільш важливих подій у суспільно-політичному житті країни, таких дат у революційному русі, як 1 травня, річниця кривавої неділі, ленський розстріл тощо.

Мобілізація молоді ВНЗ сприяла антивоєнній агітації в армії. Студенти вели пропаганду серед поранених у воєнних шпиталях, розповсюджували листівки серед солдатів, закликаючи боротися проти імперіалістичної війни, за заміну існуючого державного ладу.

Так, у лютому 1916 р. колегія старост факультетів Харківського університету об'єдналася у загальноуніверситетську раду старост «с целью играть доминирующую роль в жизни студенчества и реагировать в духе революционной партийности на текущие моменты» [9].

У період революційної ситуації (осінь 1916 – лютий 1917 рр.) студентський рух за масовістю та політичною спрямованістю піднявся на вищій шабель. З початком революції у більшості вищих навчальних закладів України були розміщені штаби бойових дружин і збройні склади, формувалися санітарні й міліцейські загони, у Харкові та Києві були створені студентські збройні загони.

Водночас студентство перебувало в інтенсивному процесі розмежування, оформлення політичних партій, активно поповнювалися гуртки та об'єднання різних політичних спрямувань: від правих монархічних, чорносотенних елементів до лівих революційно-марксистських груп. Переважно політичні погляди студентської молоді у цей період формувалися під впливом трьох основних: есерів і меншовиків, буржуазної демократії, соціал-демократів;

– правовий напрям – студенти вищих навчальних закладів України активно обстоювали свої права та інтереси, що потребувало реформи вищої школи. Це засвідчили другий (січень 1901 р.) та третій (січень – квітень 1902 р.) всеросійські студентські страйки. Студенти вимагали реформування вищої освіти на засадах самоврядування, скасування обмежень прав студентів (станових, релігійних, статевих), легалізації студентських організацій, поновлення звільнення за політичну неблагонадійність студентів тощо.

Так, 13 листопада 1901 р. в Харківському університеті відбулася активна сходка, на якій ухвалили боротися за прийом до університету жінок, євреїв, поновлення студентів звільнених за політичну агітацію і безпорядки, введення студентського суду [9].

На масовій сходці студентів політехнічного інституту м. Києва 5 грудня 1901 р. було прийнято рішення оголосити страйк, якщо до 20 січня 1902 р. уряд не видасть закон про автономію вищої школи. На цю сходку було запрошено директора інституту В.Л. Кирпичова, якого ознайомили з ухваленою резолюцією [7, с. 93].

Частина професорів підтримувала демократичні вимоги студентів, зокрема вимоги автономії вищої школи, позитивно впливала на більшість рішень ради інституту щодо студентського руху, а інколи й сама брала участь у студентських виступах. Наприкінці 1901 р. рада інституту звернулася з проханням до Міністерства фінансів про надання можливості вступати до інституту жінкам, а також усім бажаючим незалежно від віросповідання та національності і висловлювала протест проти втручання поліції у внутрішні справи закладу. Це рішення відповідало вимогам студентської сходки, що відбулася 24 жовтня 1901 р. [7, с. 88].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, на тлі загострення соціально-економічних суперечностей в країні, активізації суспільно-політичних процесів, поширення революційного руху помітно активізувалася громадська діяльність студентської молоді, яка стала гармонійною складовою загального громадського руху, що охопив усі прошарки населення. Студентський громадський рух пройшов певний еволюційний шлях від розрізнених виступів до потужного, масового руху,

спрямованого на вирішення демократичних завдань з чітко окресленими цілями, змістом та стратегією і став помітним явищем громадських та соціально-політичних процесів країни. Виступи молоді ВНЗ були спрямовані на обстоювання прав та інтересів студентів, реформування інституту вищої освіти, відродження національних ідей, включали соціальні, академічні аполітичні вимоги.

Подальшу перспективу дослідження вбачаємо у поглибленні вивчення можливостей організованої громадської, соціально значущої діяльності для розвитку творчого потенціалу особистості студента.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бузескул В. История Харьковского университета при действии устава 1884 г / В. Бузескул. – Харьков, 1905.
2. Виноградов П. Учебное дело в наших университетах / П. Виноградов // Вестник Европы, 1901.
3. Временные правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства Министерства Народного Просвещения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1902. – Ч. СССXXXIX. – февраль (№ 2). – Отд. 1. – С. 171 – 181.
4. Гермайзе О. З революційної минувшини Києва. Конференція українського студентства у Києві 1911 р. / О. Гермайзе // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – Київ, 1926.
5. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. / Д. Дорошенко // Україна. – Київ, 1907. – Т. 1.
6. З іменем Святого Володимира : у 2-х кн. / [упоряд. В.І. Ульяновський, В.А. Короткий]. – Київ : Заповіт, 1994 – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників). – Кн. 1. – 436 с.
7. Из истории Киевского политехнического института : Сборник документов и материалов. – К. : Изд-во КГУ, 1961. – Т. 1 (1898 – 1917). – 387 с.
8. История Украинской ССР : В 10 т. / [гл. редкол. : Ю.Ю. Кондуфор и др.] – К : Наук, думка, 1983. – Т. 5. Украина в период империализма (нач. XX в.) / Авт. П.В. Замковой, В.И. Кизченко, И.И. Компанией и др. – 558 с.
9. Короткі нариси з історії Харківського Державного Університету ім. О.М. Горького. Ювілейне видання. – ХДУ, 1940. – 132 с.
10. Кушнир-Кушнарёв Г. Исторический очерк возникновения и развития академических организаций в России / Г. Кушнир-Кушнарёв – Спб. : Книгоиздательство «Университет для науки», 1914. – 149 с.
11. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

12. Трайнин А.С. Большевики во главе демократического движения в первую русскую революции. / А.С. Трайнин // Студенчество в общественно-политической жизни. – Сборник научных трудов. – Москва, 1979. – С. 17 – 39.
13. Труды совещания об экономических нуждах студенчества г. Санкт-Петербурга 26 – 31 марта 1908 г. – Офіц. вид. – Спб. : Типография В.Я. Мильштейна, 1909. – 64 с.
14. Циркуляр 14 июля 1908 года «О студенческом представительстве» // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – Ч. XVI. – сентябрь (№ 9). – Отд. 1. – С. 81 – 82.
15. Циркуляр 16 мая 1908 года № 12 179 «Об условиях приема в студенты и вольные слушатели университетов и других высших учебных заведений» // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – Ч. XVII. – октябрь (№ 10). – Отд. 1. – С. 104 – 106.